УДК 811.512.145

А.М. Сәлахов

XIX – XX ГАСЫР БАШЫНДА ТАТАР МӘДРӘСӘЛӘРЕНДӘ КУЛЛАНЫЛГАН ГАРӘП ТЕЛЕН ӨЙРӘНҮ БУЕНЧА УКУ ӘСБАПЛАРЫ

Данная статья посвящена краткому описанию издававшихся в типографиях Казани в конце XIX – начала XX вв. учебных пособий по арабскому языку средневековых восточных авторов с попыткой выявления их особенностей и различий.

В указанный период в Казани издавались следующие учебные пособия по грамматике арабского языка: «аль-Анмузадж» аз-Замахшари с комментарием аль-Ардабили, «аль-Кафия» Ибн Хаджиба с комментарием аль-Джами, «аль-ʻАвамиль аль-ми'а» аль-Джурджани, «Мукаддима-и Бедон», «Шарх-и ʻАбдуллах», «Сарф Муʻиззи».

В трудах аз-Замахшари и Ибн Хаджиба изложена арабская грамматика в целом: морфология и синтаксис. Работа аль-Джурджани посвящена синтаксису; в ней описаны грамматические факторы, требующие постановки имен и глаголов в том или ином падеже или наклонении соответственно. «Мукаддима-и Бедон» представляет собой краткий курс морфологии арабского языка; в «Шарх-и ʻАбдуллах» подробно изучаются породы глагола; в «Сарф Муʻиззи» изложены изменения, происходящие в парадигме глагола.

Ключевые слова: сочинения по грамматике арабского языка, татарские медресе, аз-Замахшари, «аль-Анмузадж», Ибн Хаджиб «аль-Кафия», аль-Джурджани «аль-ʻАвамиль», «Мукаддима-и Бедон», «Шарх-и ʻАбдуллах» «Сарф Муʻиззи», морфология, синтаксис.

This article is devoted to a brief description of the textbooks on the Arabic language by medieval Eastern authors published in Kazan printing houses in the late 19th – early 20th centuries, with an attempt to identify their features and differences.

During the specified period, the following textbooks on Arabic grammar were published in Kazan: "al-Anmuzaj" by az-Zamakhshari with the commentary of al Ardabili, "al-Kafiya" by Ibn Hajib with the commentary of al-Jami, "al-ʻAwamil al mi'a" by al-Jurjani, "Muqaddima-i Bedon", "Sharh-i ʻAbdullah", "Sarf Muʻizzi".

The works of al-Zamakhshari and Ibn Hajib deal with Arabic grammar in general: morphology and syntax. Al-Jurjani's work is devoted to syntax; it describes the grammatical factors that require the placement of names and verbs in a particular case or mood, respectively. The "Muqaddimah-i Bedon" is a short course in Arabic morphology; the "Sharh-i Abdullah" studies verb forms in detail; and the "Sarf Muʻizzi" describes the changes that occur in the verb paradigm.

Keywords: works on Arabic grammar, Tatar madrasahs, az-Zamakhshari, al Anmuzaj, Ibn Hajib, al-Kafia, al-Jurjani, al-Awamil, Muqaddima-i Bedon, Sharh-i ʻAbdullah, Sarf Muʻizzi, morphology, syntax.

Гарәп телен өйрәнү өчен уку әсбаплары буларак озак вакыт дәвамында татар мәдрәсәләрендә бөтен мөселман дөньясында популяр булган әз-Зәмәхшәринең «әл-Әнмүзәҗ» (Үрнәк), Ибне Хаҗибның

«әл-Кафия» (Тулы [трактат]), әл-Җөрҗанинең «әл-Гавамил» (Грамматик [факторлар]) һ. б. кулланылган.

Мәхмүд бине Гомәр әз-Зәмәхшәри (1074–1144) – мәшһүр дин галиме, филолог һәм әдәбиятчы, күпсанлы хезмәтләр авторы, мәшһүр «әл-Кәшшаф» ([Мәгънәләрне] ачучы) тәфсиренең төзүчесе [4]. Аның «әл-Әнмүзәҗ» китабы Идел-Урал җирлегендә яшәгән татарлар арасында гына түгел, бәлки бөтен төрки дөньяда да киң таралыш тапкан булган. Әз-Зәмәхшәри тарафыннан элегрәк язылган «әл-Мөфассал» (Аңлатма) китабының кыскартмасыннан гыйбарәт [11: 180] бу трактатта гарәп теле грамматикасының төп мәсьәләләре кыскача өйрәнелә.

Грамматик материал, традицион рәвештә, сүз төркемнәрен аерып чыгарудан башлана: исем, фигыль, кисәкчә; аларның һәркайсына аерым бүлек (баб) багышлана.

Исем бабында аның билгеләре: алдында предлоглар, билгелелек артикле *(-әл)* килә алуы, изафә конструкциясе ясаулары, ахырына *-н* суффиксы ялгана алуы), уртаклык (исмел-җенес) һәм ялгызлык (галәм) исемнәренә бүленүе карала; баш (әр-рәфгъ), иялек (әл-җәрр), төшем (ән-нәсб) килешләре һәм аларның күрсәткечләре, ике килешле исемнәр һәм бу күренешнең лексик-грамматик сәбәпләре аңлатыла [2: 8–30].

Җөмләдәге функцияләренә карата, баш килештә (әл-мәрфугат) куела торган исемнәр фигыль җөмләдә – ия (әл-фагыйль), исем җөмләдә ия (әл-мөбтәда) белән хәбәр булып килә ала дип билгеләнә. Берлек сандагы исемнән тыш, хәбәрнең түбәндәге төрләре күрсәтелә: исем җөмлә, фигыль җөмлә, шарт җөмлә, хәл җөмлә белән бирелгән хәбәр. Хәбәрнең ия алдыннан килү мөмкинлеге, ия белән хәбәрнең берсенең төшеп кала алуы билгеләнә. *Кәнә* (булды) фигыленең субъекты, *-иннә* көчәйтү кисәкчәсенә ияргән хәбәр, *-лә* җенеснең юклыгын күрсәтә торган кисәкчәгә ияргән хәбәр; *-мә*, *-лә* юклык кисәкчәләренә ияргән исем турында мәгълүмат бирелә [2: 31–39].

Хезмәттә төшем килешендәге (әл-мәнсубат) исемнәрнең җөмләдәге функцияләре дә санап кителә: тәмамлык (фигыль мәгънәсен көчәйтү өчен кулланылган абсолют тәмамлык – мәфгулен мотлак), фигыльнең объектын белдергән тәмамлык (мәфгулен биһ), чакыру кисәкчәсеннән соң килгән исем (әл-мөнәда), урын-вакыт хәле (мәфгулен фиһ – зарыф), эшне субъект белән бергә башкаруны белдерә торган тәмамлык (мәфгулен мәга), сәбәп-максат хәле (мәфгулен ләһ), рәвеш хәле (хәл), махсус аныклагыч (тәмйиз), *-иллә* (кала, тыш) кисәкчәсе ярдәмендә ясалган чыгарма, *-кәнә* фигыленең хәбәре, *-иннә* кисәкчәнең исеме, җенеснең юклыгын күрсәтә торган *-лә* кисәкчәсенә ияргән исем, *-мә*, *-лә* кисәкчәләренә ияргән хәбәр [2: 40–59].

Түбәндәге очракларда исемнәр иялек килешендә (әл-мәҗрурат) килә дип аңлатыла: 1) изафәнең икенче кисәге, ягъни ярашмаган аергыч булу, 2) предлогка ияру. Изафәнең әл-мәгънәвийя (мәгънәви, ягъни эчендә предлог мәгънәсе булган) һәм әл-ләфзыйә (сөйләмдә чагыла торган) дигән төрләре аерып күрсәтелә [2: 59–60].

Алмашлык (зат, күрсәтү һәм нисби алмашлыклар), исем фигыль, рәвеш сүз төркеменә караган сүзләргә, кайбер сүзтезмәләр (әл-мөрәккәбат) һәм кинаяләргә китап авторы килеш кушымчаларының ялганмавын күрсәтә [2: 64–67].

Хезмәтнең исем бабында шулай ук икелек, күплек сан формалары һәм аларның төрләре: ир җенесендә төзек күплекләр (җәмгъ мөзәккәр сәлим), хатын-кыз җенесендә төзек күплекләр (җәмгъ мөәннәс сәлим), сынык күплекләр (әл-җәмгъ әл-мөкәссәр) өйрәнелә; билгелелек-билгесезлек категориясе турында мәгълүмат бирелә; ир-ат (әл-мөзәккәр) һәм хатын-кыз җенесенә (әл-мөәннәс) караган исемнәр һәм аларның кушымчалары; сүзләрнең уртак формалары; кечерәйтү исеме (әл-мөсаггар) һәм аның ясалышы; нисби сыйфат (әл-мәнсүб) һәм аның ясалышы; саннар (әсма әл-гадәд) һәм аларның ясалышы, саналмышларның килеш формалары кебек мәсьәләләр төгәл аңлатыла [2: 67–76]. Әз-Зәмәхшәри фигыль мәгънәсенә ия булган исемнәр (әсма әл-әфгаль): инфинитив (масдар), сыйфат фигыль (исмел-фагыйль), төшем юнәлешендәге сыйфат фигыль (исмел-мәфгуль), фигыльгә охшатылган сыйфат (әс-сыйфә әл-мөшәббәһ), артыклык дәрәҗәсендәге сыйфат (әфгаль әт-тәфзыйл) һәм аларның синтаксик үзенчәлекләренә дә махсус туктала [2:76–78].

Фигыль бабында әлеге сүз төркеменең төп грамматик үзенчәлекләре күрсәтелә: үткән (әл-фигыль әл-мадый), хәзерге-киләчәк (әл-фигыль әл-мөдаригъ) заман формалары булуы, киләчәк заман формасының *-сә*, *-сәүфә* алкушымчалары ярдәмендә ясалуы, киселгән наклонение алкушымчалары (әл-җәвазим) ялгана алуы һ.б. [2: 79–80]. Фигыль наклонениеләренә килгәндә, гарәп телендә аның өч формасы күрсәтелә: хикәяләү (рәфгъ әл-мөдаригъ), теләк (насб әл-мөдаригъ) һәм боеру наклонениясе (җәзм әл-мөдаригъ), шуларның һәрберсенең нинди чаралар ярдәмендә барлыкка килүе мисаллар белән аңлатыла [2: 79–81]. Хезмәттә шулай ук боерык фигыльнең ясалу ысуллары, күчемле һәм күчемсез фигыльләр, аларның грамматик мәгънәләре, фигыльне күчемле ясый торган грамматик факторлар, фигыльнең бер, ике, өч тәмамлык ияртә алуы (аңа буйсынган исемнәрнең төшем килешендә торуларын таләп итүе), төшем юнәлеше (әл-фигыль әл-мәбни лил-мәфгуль) һәм аның ясалуы турында аңлаешлы, төгәл мәгълүмат бирелә [2: 81–82].

Кисәкчәләр (әл-хоруф) бабында[1] аларның лексик-семантик төрләре һәм грамматик функцияләре аңлатыла. Кисәкчәләрнең түбәндәге төрләре күрсәтелә: исемне иялек килешенә куя торган хәрефләр (хоруф әл-идафә), фигыльгә охшаган хәрефләр (әл-хоруф әл-мөшәббәһ бил-фигыль), теркәгечләр (хоруф әл-гатф), юклык кисәкчәләре (хоруф ән-нәфи), игътибар кисәкчәләре (хоруф әт-тәнбиһ), чакыру кисәкчәләре (хоруф ән-нида), раслау кисәкчәләре (хоруф әт-тасдыйк), чыгару кисәкчәләре (хоруф әл-истисна), эндәшү кушымчалары (хоруф

[1] Татар телендә бу бабка, кисәкчәләрдән тыш, кайбер кушымчалар, бәйлекләр һәм теркәгечләр керә.

әл-хитаб), нисби алмашлыклар (хоруф әс-сыйлә), аңлату кисәкчәләре (хәреф әт-тәфсир), масдар кисәкчәләре (әл-хәрфән әл-масдарийан), өндәү кисәкчәләре (хоруф әт-тәхдыйд), якынлаштыру кисәкчәсе (хоруф әт-тәкъриб), киләчәк заман кисәкчәләре (хоруф әл-истикъбаль), сорау кисәкчәләре (хәреф әл-истифһам), шарт кисәкчәләре (хәреф эш-шарт), сәбәп кисәкчәсе (хәреф әт-тәгълил), тыю кисәкчәсе (хәреф әр-рәдгъ), *-ләм* кисәкчәсенең мәгънәләре, хатын-кыз (женский род категориясе) (тае-тәэнис) кушымчасы, *-нун* көчәйтү кисәкчәсе (ән-нун әл-мөәккәд), *-һә* тукталыш кушымчасы [2: 87–97].

Татар мәдрәсәләрендә киң кулланылган гарәп теле дәреслекләренең тагын бер авторы – Ибне Хаҗиб (Госман бине Гомәр әл-Әснани) (1174–1249). Ул – ислам тарихында танылган гарәп теле галимнәренең берсе, төрле фәннәрдән күпсанлы хезмәтләр авторы [3].

«Әл-Кафия» Ибне Хаҗибнең гарәп теле грамматикасына багышланган иң беренче хезмәте булып исәпләнә. Бу трактатка Ибне Хаҗиб үзе үк «Шәрхел-Кафия» («Кафиягә аңлатма») дип исемләнгән аңлатма язган. Шулай ук ул, «әл-Кафия»не шигъри формада да язып («әл-Вафия фи назмел-Кафия» («әл-Кафия»нең шигъри формасы [булган] «әл-Вафия» [китабы]), аңа «Шәрхел-Вафия назмел-Кафия» дигән аңлатма төзегән [5: 25]. Гомумән, «әл-Кафия»гә 124 аңлатма язылганлыгы мәгълүм [5: 51].

Структура һәм эчтәлекләре ягыннан, кайбер нюансларны игътибарга алмасак, әз-Зәмәхшәри белән Ибне Хаҗибнең хезмәтләре тәңгәл. «Әл-Кафия»дә дә, «әл-Әнмүзәҗ»тәге кебек үк, өч килешнең берсендә килә торган җөмлә кисәкләре, ахыры үзгәрми торган сүзләр, исемнең билгелелек/билгесезлек категориясе, саннар, җенес категориясе, икелек һәм күплек саннары, күплекнең төрләре, фигыль мәгънәсенә ия булган исемнәр, фигыль һәм аның наклонениеләре, төшем юнәлеше, күчемле һәм күчемсез фигыльләр, «кальб фигыльләре», «төзек түгел фигыльләр, «якынлату фигыльләре», «мактау һәм хурлау фигыльләре», «гаҗәпләнү фигыльләре», кисәкчәләр өйрәнелә.

Ләкин ике әсәрнең аңлатмаларының күләмнәренә карасак, Габдрахман әл-Җаминың (1414–1492) «әл-Кафия»гә төзелгән шәрхе Мөхәммәт әл-Әрдәбилинең (1572–1627) «әл-Әнмүзәҗ»гә язган шәрехенә караганда күләм ягыннан күпкә зуррак (Казанда 1902 елда «Бертуган Кәримовлар» матбагасында басылган «әл-Әнмүзәҗ»нең аңлатмасы белән күләме 97 бит булса, Казанда 1884 елда «Император» матбагасында басылган «әл-Кафия»нең аңлатмасы белән күләме 403 бит). Димәк, әл-Җами хезмәтен әл-Әрдәбили хезмәтеннән соң өйрәнү максатка ярашлырак була, һәм ул китап гарәп грамматикасы буенча белемнәрне тагын да тирәнәйтергә һәм камилләштерергә мөмкинлек бирә торган әсбаб дип әйтергә мөмкин.

Габделкаһир әл-Җөрҗани (1078 дә вафат) гарәп теленең стилистикасына аерым фән буларак нигез салучы дип санала. Киң танылган «Әсрарел-бәляга» (Матур сөйләм серләре) әсәреннән тыш, бу күре-

некле галим гарәп теле грамматикасына кагылышлы башка хезмәтләр дә язган [9: 13–16].

Әл-Җөрҗанинең «әл-Гавамил әл-миәт» трактаты исемнең теге яки бу килештә, фигыльнең нинди дә булса наклонениедә торуын таләп итә торган грамматик факторларны (җөмләдәге функцияләре, предлогларга, кисәкчәләргә иярүләре һ.б.) өйрәнүгә багышланган [1: 28–47].

Татар мәдрәсәләрендә гарәп теленең морфологиясен өйрәнү өчен уку әсбабы буларак фарсы телендә язылган «Мөкаддимә-и Бедон» («Бел» рисаләсенә кереш), «Шәрхе Габдулла» (Габдулла аңлатмасы) һәм гарәп телендәге «Сарф Мөгыйззи» (Мөгыйззи морфологиясе) китаплары да киң кулланылган.

«Мөкаддимә-и Бедон» гарәп теле морфологиясенең кыска курсыннан гыйбарәт һәм гарәп теленең грамматикасын башлап өйрәнүчеләргә юнәлтелгән [8: 2–18]. Р. Фәхреддин әлеге әсбапның авторы Казан өязе Оры авылының имамы Юныс бине Иванай (1636 да туган) булу ихтималын әйтеп китә [10: 41]. Хезмәтнең исеме фарсы телендәге «бел» (бедон) сүзеннән алынган.

Габдулла бине Ак-Мөхәммәт тарафыннан төзелгән «Шәрхе Габдулла» хезмәте «Сарф Мөгыйззи» китабының бер бүлекчәсенә аңлатмадан гыйбарәт. Шәрехнең беренче һәм иң зур өлешендә составларында өстәмә хәрефләр булмаган өч хәрефле фигыльләрнең төрләре өйрәнелә. Икенче бүлектә составларында өстәмә хәрефләр булган өч хәрефле фигыльләрнең төрләре карала; аларның семантик үзенчәлекләре аңлатыла; исем фигыльдән (масдар) деривативлар ясалу кагыйдәләре китерелә. Өченче бүлек составында өстәмә хәрефләр булмаган дүрт хәрефле фигыльне, соңгы бүлек составларында өстәмә хәрефләр булган дүрт хәрефле фигыльләрне өйрәнүгә багышланган [8: 19–100].

Морфология фәненә кереш буларак язылган «Сарф Мөгыйззи»дә (авторы мәгълүм түгел) фигыль парадигмасында булган үзгәрешләр аңлатыла: фигыль баблары, төшем юнәлеше, боеру наклонениесе формалары ясалуы, зат-сан белән төрләнеш [8: 101–112].

Югарыда язылганнарга нәтиҗә ясап әйтсәк, татар мәдрәсәләрендә морфология һәм синстаксис буенча материалны үз эченә алган гомуми характердагы һәм аларның берсенә генә багышланган уку әсбаплары кулланылган. Беренчеләрен әз-Зәмәхшәри һәм Ибне Хаҗиб хезмәтләре тәшкил итә. Уку әсбапларының икенче төркеме исә гарәп теле синтаксисына багышланган әл-Җөрҗани трактаты һәм гарәп теле морфологиясенә караган «Мөкаддимә-и Бедон», «Шәрхе Габдулла», «Сарф Мөгыйззи» китапларыннан гыйбарәт.

Әлеге трактатлар һәм аларның аңлатмаларының башлыча гарәп телендә язылган булуы аларны татар укучыларына укып аңлау өчен артык кыен иткән. Материал аңлашылсын өчен, мөгаллимнәр, гарәп теленнән сабак биргәндә, укучыларга туган телдә дә өстәмә аңлатма бирергә мәҗбүр булып, гарәп телен мөстәкыйль фән буларак өйрәнүгә мөмкинлек калмаган. Моннан тыш, бу хезмәтләрне дәреслек дип атавы да шактый кыен, чөнки, күп еллар элек төзелгән булып,

инде яңадан татар теленә тәрҗемә итеп эшләнүне таләп иткәннәр. Шул ук вакытта әйтеп үтелгән зур галимнәр төзегән хезмәтләр, тирән эчтәлекле грамматик материал чыганагы буларак, гарәп теле буенча белешмә һәм өстәмә белем бирү әсбабы буларак бик нәтиҗәле кулланыла алу, әлбәттә, шик тудырмый.

Билгеле, гарәп теле буенча дәреслекләр белән бәйле әлеге вазгыять алдынгы карашлы мөгаллимнәрне һәм гомумән татар зыялыларын канәгатьләндерә алмаган. XIX гасырның ахыры – XX гасыр башында, Европада кузгалган уку-укыту системасын реформацияләү дулкынында, мәдрәсәләрнең башлангыч сыйныфлары өчен татар телендә заманча гарәп теле грамматикаларын әзерләү һәм бастыру өлкәсендә зур активлык күзәтелә. Моңа шулай ук татарларның башка төрки халыклар арасында аерым этнос буларак формалашуы да уңай йогынты ясый. Шушы чорда дөнья күргән җәдиди уку әсбаблары арасында Галимҗан һәм Салихҗан Баруди, Әхмәдһади Максуди, Габдрахман Гомәри, Сөнгатулла Бикбулат һ. б. төзегән хезмәтләрне санап китәргә кирәк.

Әдәбият

1. *Әл-Җурҗәни Г.* Әл-Гәвамил // Кавагыйдел-игъраб вәл-гәвамил мәга шурухихима. Казань: Тип. Имп. Ун-та, 1890. Б. 28–47.

2. *Әз-Зәмәхшари М.* Әл-Әнмүзәҗ. Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1902. 97 б.

3. *Әз-Зирикли Х.* Әл-Әгълям. Бейрут: Дарел-гыйлем лил-мәләйин, 1986. Т. 4. 211 б.

4. *Әз-Зирикли Х.* Әл-Әгълям. Бейрут: Дарел-гыйлем лил-мәләйин, 1986. Т. 7. 178 б.

5. *Галили М.* Кереш // Ибне Хаҗиб Г. Шәрхел-вафия назмел-кафия. Ән-Нәҗәф: Матбәгател-әдәб, 1980. 480 б.

6. *Ибне Хаҗиб Г.* Хәза китабел-кафия. Казань: Тип. Казан. ун-та, 1889. 27 б.

7. *Кахәля Г.Р.* Мөгъҗәмел-мөәллифин. Бейрут: Дар Ихьяъэ әт-турас әл-гәраби. Т. 6. 265 б.

8. Мөкаддимә-и бедон мәга шәрхе Габдуллаһ вә Мөгыйззи. Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1894. 112 б.

9. *Рида М.* Кереш // Әл-Җөрҗани Г. Әсрарел-бәляга. Җиддә: Дарел-мәдәни. Б. 13–16.

10. *Фәхреддин Р.* Асар. Казан: Рухият, 2006. Т. 1. Б. 41.

11. *Хаҗи Халифә.* Кәшфез-зөнүн. Дамаск: Дарел-фикр. Т. 1. 180 б.

Сәлахов Габдулла Мөнир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать инситутының Язма мирас өйрәнү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре

Салахов Абдулла Мунирович,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Центра письменного наследия Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ

abdullasalakhov@yandex.ru